

ԿԱՌԱՆԵՆ ԶԱԶԱՆԻ

ՔՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒՆՈՒՄԸ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ

Հայ մամուլն, իբրև քուրդ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի ստույգ սկզբնաղբյուրներից մեկը, դեռևս չի դարձել առանձին ուսումնասիրության առարկա: Մենք մեր մի քանի աշխատություններում անդրադարձել ենք հայկական մամուլին այնքանով, որքանով այն առնչվել է մեր կողմից ուսումնասիրվող հարցին: Ինչ վերաբերում է հայ մամուլում քուրդ ժողովրդի վերաբերյալ նյութերին, ապա ոչ մի թերթ ու ամսագիր իր լճերում այնքան չի անդրադարձել այդ թեմային, որքան հայկական գրական-քաղաքական «Մշակ» թերթը, որը հրատարակվում էր Թիֆլիսում: Հրատարակման հենց առաջին օրվանից խմբագիրներ ու հրատարակիչներ Գրիգոր Արծրունին, հետագայում Ալեքսանդր Զալանթյանը, Համբարձում Առաքելյանը, Լեոն և մյուսները ուշադրության կենտրոնում էին պահում 19-րդ և 20-րդ դարերում քրդական կյանքում տեղի ունեցող քաղաքական ու սոցիալական տեղաշարժերը:

Նշենք, որ թերթը քուրդ ժողովրդի մասին հրատարակել է 300-ից ավելի նյութեր: Մեր ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այն իր էջերում ցայտուն կերպով արտահայտել է հայ-քրդական մշակութային ու զինակցական կապերը, քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակն ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Թուրքիայում և Պարսկաստանում: Թերթում, վերը նշված հարցերի արծարծումից բացի, տեղ են գտել նաև արժեքավոր այնպիսի հոդվածներ, որոնք պարզորոշ պատկերացում են տալիս քրդական ցեղերի, ցեղախմբերի, աշխրաքների ներքին կառուցվածքի, նրանց փոխհարաբերությունների, թուրքական յաթաղանից քուրդ ժողովրդի մի փոքր հատվածի ազատագրման մասին: Նրանք գաղթելով Ռուսաստան՝ հիմնականում բնակություն են հաստատում Արևելյան Հայաստանում, որտեղ հայ ժողովուրդը բարեկամաբար է ընդունում գաղթած քրդերին:

Ճիշտ է, որոշակի թեմաներով հոդվածների լույսընծայումը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել է տարբեր նպատակներ, սակայն, ելնելով պատմական իրողություններից, պետք է նշել, որ «Մշակ» թերթն իր ուրույն դերակատարումն ունի քուրդ ժողովրդի պատ-

մտթյան, նրա բանավոր գրականության, լեզվի, ազգային սովորությունների լավագույն նմուշները ոչնչացումից փրկելու և պահպանելու գործում:

Իհարկե, այս փոքրածավալ հոդվածով չենք նպատակադրվել անդրադառնալ այդ բազմաշերտ ու ընդգրկուն քեմային, սակայն անհրաժեշտ ենք համարում վեր հանել այն կարևորագույն հարցերը, որոնք առնչվում են մեր կողմից ուսումնասիրվող հարցին: Թերթի 1872 թ. հենց առաջին համարներից մեկում քոթակիցը «Ուղևորություն Պարսկաստանում» հոդվածում անդրադառնում է Պարսկաստանի և Թուրքիայի քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, վեր հանում այդ երկրների բիրտ քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Հեղինակը նորահայտ փաստերով նաև անդրադառնում է քուրդ ժողովրդի ազգային սովորություններին, հայ-քրդական հարաբերություններին:¹

Նման հարցերը արտացոլվել են այն հոդվածներում, որոնք ոչ միայն հետաքրքիր են բովանդակությամբ, այլև կարող են ծառայել որպես սկզբնաղբյուր: Հակոբ Կարապետյանի նամակներում, «Նամակ Սալմաստից», Պետրոս Մշեցու «Նամակ Վանից» և այլ նյութերում վեր են բարձրացված հայ-քրդական հարաբերություններին վերաբերող ուշագրավ հարցեր:²

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ «Մշակ» թերթը, դիմելով հայ մտավորականությանը, առաջարկում էր ամենուր և առավել խորությամբ զբաղվել քրդական մշակույթի վեր հանման և ուսումնասիրման գործով՝ հատկապես ուշադրություն դարձնելով քուրդ ժողովրդի հարուստ բանահյուսությանը. «Գիր ու գրականության փոխարեն քրդերն ունեն ճոխ ժողովրդական դյուցազներգություն, առասպելներ և ավանդույթներ: Այնքան մեծ է քուրդ բանավոր գրականությունը, այնքան հարուստ և հետաքրքրական է, որ արժեք նրանով իսկապես զբաղվել և լույս աշխարհ ախել:»³

Այսպիսի բովանդակությամբ կոչից հետո առաջին անգամ բազմաթիվ արժեքավոր նյութեր, քրդերին վերաբերող հաղորդումներ են տպագրվում «Մշակում»: Այդ տեսակետից նորահայտ տեղեկություններով են հագեցած «Երևանի նահանգի ազգաբնակչությունը» և Տեր-Պետրոսյանի «Նամակ Հին Բայազետից» նյութերը, որոնցում արտացոլված է Երևանի նահանգի և Նոր Բայազետի քրդական գյուղերի ու նրանց բնակիչների թվաքանակը:⁴

Ուշագրավ են հայ անվանի պատմաբան Լեոյի «Քրդերը», «Հայ-քրդական համագործակցությունը» ծանրակշիռ, ծավալուն հոդվածները: Հեղինակը առաջին անգամ գիտական խորը վերլուծություններով, նորահայտ փաստերով է անդրադառնում քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, կենցաղին, սովորություններին, պաշտամունքին, լեզվին, հայ-քրդական հարաբերություններին:⁵

Վստահորեն կարող ենք նշել, որ Լեռնի կողմից նման հետաքրքիր հոդվածներով հանդես գալը ոգևորեց հայ մշակույթի բազում այլ ներկայացուցիչների ևս, որպեսզի բազմակողմանի ու խորությամբ զբաղվեն քրդագիտության հարցերով և հանդես գան ազատաշունչ մամուլում:

Այս տեսակետից Գ. Մրվանձոտյանի անվան հետ են կապված «Մշակում» տպագրված «Քրդական կյանք», Գ. Աբծրուհու «Առաջին քայլերը», «Գաղթականությունը բուրբազ Հայաստանից», Ա. Չոպանյանի «Գործենք» և տասից ավելի այլ հոդվածներ, ակնարկներ, քրդերեն լեզվին ու բանահյուսությանը, հատկապես հայ-քրդական հարաբերություններին նվիրված նյութեր, որոնցում բացահայտված են հետաքրքիր և արժեքավոր դրվագներ:⁶

Պետք է պարզորոշ նշել, որ «Մշակի» խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարի ժամանակ թերթի էջերը ռդոված էին քրդական, հատկապես հայ-քրդական բարեկամության և մշակութային հարցերին վերաբերող հոդվածներով: Հետաքրքիր են Թիֆլիսում նրա հանդիպումները քուրդ-եզդիների կրոնապետ Սիր Շեյխ Իսմայիլի, քուրդ հասարակական-քաղաքական գործիչ Շեյխ Իբրաիմյանի որդու՝ Բադրխանի հետ: Հայ և քուրդ մտավորականների այս հանդիպումների ժամանակ հատկապես արծարծվում են քուրդ-եզդիների մեջ լուսավորություն տարածելու հարցերը: Քալանթարը ջերմորեն է անդրադառնում քրդական մշակույթի թեմային, հատկապես դրա պրոպագանդմանը:⁷

Այս հանդիպման արժեքավոր նյութերը տպագրված են «Մշակի» մի քանի համարներում: Նրա բազում հոդվածներից տեղեկանում ենք, որ ցանկացել է քրդերին վերաբերող նյութերը հավաքել և ներկայացնել առանձին գրքով, սակայն մեզ անհայտ պատճառներով դա նրան չի հաջողվել: Այնուամենայնիվ, նրա հոդվածները ինչպես հայագիտության, այնպես էլ քրդագիտության համար մեծ արժեք են ներկայացնում: Պետք է իրավամբ փաստել, որ այդ հոդվածների հրատարակմամբ կանխվում էր քրդագիտական բազմաթիվ նորահայտ նյութերի կորուստը: Նա իր թղթակիցներին քուրդ ժողովրդի պատմության, բանահյուսության և ազգագրության մասին հոդվածներով ու հաղորդումներով հանդես գալու լայն հնարավորություններ էր տրամադրում:

Ա. Քալանթարի գաղափարակիցն էր «Մշակ» թերթի հրատարակիչ, հրապարակախոս Համբարձում Առաքելյանը, որը թերթի էջերում հանդես է եկել ոչ միայն հայ-քրդական հարաբերություններին, այլև քուրդ ժողովրդի ազգագրությանն ու բանահյուսությանը վերաբերող նյութերով: Քրդագիտության համար արժեքավոր են նրա մի շարք հայվածները, որոնք հատկապես վերաբերում են Պարսկաստանի քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, քրդական շարժումներին, քուրդ-պարսկական հարաբերություններին, որոնց նյութերը հիմնականում քաղել է 1880-81թթ. Ատրպատականում ուղևորվելիս: Ճիշտ է, նա «Քրդերը իրենց

տւսնը» խորագրով իր առաջին ծավալուն հոդվածը տպագրել է «Ազգագրական հանդեսի» 1898 թվականի 2-րդ համարում, սակայն հետագայում առանձին-առանձին թեմաներով հանդես է եկել «Մշակում»:⁸

Տեղին է նշել, որ «Մշակում» տպագրված նրա հոդվածների արժեքը հիմնականում կայանում էր նրանում, որ դրանք մեկ ընդհանուր ուղղություն ունեին՝ մեթոդներ երկու եղբայրական ժողովուրդներին, վեր հանել հայ-քրդական գոտությունների հիմնական պատճառները, ոլոռը, ըստ նրա, թուրքական ու պարսկական կառավարությունների նեմզամիտ քաղաքականության և քուրդ վերնախավի՝ աղաների, բեկերի ու հոգևորականների գործունեության արդյունքն էր: Հ. Առաքելյանն իր թերթի էջերում հաճախակի է անդրադառնում քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու խնդրին: Նա այն կարծիքին էր, որ կրթության գործը պետք է ընթանա ազգային լեզվով, որ քրդերի համար պետք է բացել առանձին ազգային դպրոցներ, որպեսզի քուրդ երեխաները մայրենի լեզվով ծանոթանային իրենց ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին: Նա խիստ քննադատում էր այն հայ մտավորականներին, ովքեր գտնում էին, որ քուրդ երեխաներին պետք է ընդունել հայկական դպրոցներ և նրանց ուսուցումը տանել հայերեն լեզվով: Նա իր «Վանեցեք շովինիստական մտքերը» ծավալուն արժեքավոր հոդվածում խստագույնս քննադատում է նման մտավորականներին և հատկապես հայկական կազմակերպություններից «Միացյալ ընկերությանը»:⁹

Ինչպես նշեցինք, նա լավատեղյակ էր ոչ միայն Թուրքիայի, Անդրկովկասի քրդերի կյանքից, այլ և Պարսկաստանի քրդերի վիճակից, որը երևում է նրա «Պարսկաստանը ակեղծված», «Կոմեդիան վերսկսված է», «Քրդական ապստամբության շարժառիթը և նպատակը», «Զուրդիստանի գաղափարը» և այլ հոդվածներում:¹⁰

Պետք է նշել մի կարևոր հանգամանք ևս: Առաքելյանը, լինելով շնորհալի քրդագետ, 1900 թվականին Փարիզում կայացած Արևելագետների միջազգային կոնֆերանսում հանդես է եկել Պարսկաստանի քրդերի, իսկ 1902 թվականին՝ Համբուրգում, դարձյալ Արևելագետների միջազգային կոնֆերանսում, քուրդ ժողովրդի ազգագրության մասին զեկուցումներով, որոնք արժանացել են Եվրոպայի խոշոր գիտնականների ուշադրությանը:¹¹

Նրա գրչին են պատկանում «Ձեյթուն» արժեքավոր աշխատությունը, որում բազում նորահայտ փաստերով վեր են հանված հայ-քրդական հարաբերությունները:¹²

Նշենք, որ Համբարձում Առաքելյանի ֆոնդում, որը գտնվում է հանրապետության գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում, պահպանվում են քրդերի, այդ թվում՝ քուրդ-եզդիների պատմությանը, ցեղերի ու ցեղախմբերի, դավաճանքների, հարսանիքների, քուրդ եզդիների պաշտամունքին վերաբերող մի շարք անտիպ արժեքավոր նյութեր:¹³

Հաջորդ տասնամյակներին թերթը առավել մեծ ուշադրություն էր դարձնում Թուրքիայի, հատկապես Պարսկաստանի քրդերի շարժումներին, կոչ անում ամրապնդել հայ-քրդական դաշինքը: Այս հարցերն առավելևս արտահայտվել են Ա. Քալանթարի մի շարք հոդվածներում: Դրանցից հատկապես արժեքավորում ենք «Հայ-քրդական հարաբերությունները» խորագրով հոդվածը, որում բացահայտվում են հայ-քրդական համերաշխության, քրդական շարժումների մասին կարևոր հարցադրումներ:

Ամփոփելով քրդական մշակույթի և պատմության բնագավառում Հ. Առաքելյանի գործունեությունը, պետք է իրավամբ նշել, որ նա մեծ ու գնահատելի ներդրում ունի այդ բնագավառում:

«Մշակ» թերթը նաև հնարավորին չափով անդրադարձել է Թիֆլիսի քրդական համայնքի մշակութային կյանքին: Այդ հսրբը առավելապես արտացոլված է Լ. Լազեյանցի «Եզդիական Շամս որբանոցը», Լազոյի (Հակոբ Ղազարյան) «Եզդիների կրոնապետ Սիր Իսմայիլ բաբան», Ռ. Օհանջանյանի «Եզդիների համագումարը» և մյուս հոդվածներում:¹⁵

Պետք է իրավամբ նշենք, որ «Մշակ» թերթը բացահայտ դրական ներգործություն է ունեցել ողջ քրդական մշակույթի ու պատմության հարցերի բացահայտման ու վերհանման գործում: Իսկ նրա խմբագիրները ամենայն ջանասիրությամբ լայն հնարավորություններ էին ընձեռում հայ մտավորականությանը հանդես գալու քուրդ ժողովրդի մասին նորանոր նյութերով ու հրապարակումներով: Թերթի լայնածավալ գործունեության շնորհիվ աստիճանաբար էլ ավելի ամրապնդվեցին հայ-քրդական պատմամշակութային կապերը, իսկ քրդագիտությունը հարստացավ բազում նորահայտ էջերով: «Մշակում» հրատարակված հոդվածներն այսօր էլ կարող են ոչ միայն հարուստ նյութ տրամադրել մեր պատմաբաններին, բանասերներին, ազգագրագետներին և լեզվաբաններին, այլև ծառայել հայագիտության ու քրդագիտության ուսումնասիրման շնորհակալ գործին:

KARLENE CHACHANI

REFLECTION OF ISSUES OF KURDISH HISTORY AND CULTURE IN "MSHAK" NEWSPAPER

In the article with brief scientific analysis are reflected the role and elucidation of "Mshak" newspaper in the issues of Kurdish history and culture.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Մշակ», 1872, N29:
2. «Մշակ», 1873, N8, 18, 44:

3. «Մշակ», 1915, N21:
4. «Մշակ», 1877, N 76, 1878 N714 124, 125:
5. «Մշակ», 1879, N98-101, 1920, N2:
6. «Մշակ», 1880, N176-188, 1881, N48, 1882, N103, 1915, N36:
7. «Մշակ», 1909, N36, 237, 1913, N111, 113:
8. «Մշակ», 1907, N104-106:
9. «Մշակ», 1908, N202:
10. «Մշակ», 1910 N204, 1914, NN80, 82, 85:
11. «Կոչնակ», 1911, N115:
12. Հ. Առաքելյան, «Ջեյթուն», Թիֆլիս, 1896:
13. ՀՀ ԳԱԹ արխիվ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, քոթ. 14, էջ 158ա:
14. «Մշակ», 1913, N160, 162:
15. «Մշակ», 1920, NN5, 74, 104, 105, 110: